

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

Restanten van de Spaanse Citadel in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (KMSKA) te Antwerpen.

Onderzoeksrapport van een archeologische toevalsvondst.

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

Restanten van de Spaanse Citadel in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (KMSKA) te Antwerpen. Onderzoeksrapport van een archeologische toevalsvondst.

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 149

AUTEURS

Geert Vynckier & Karen Minsaer

JAAR VAN UITGAVE

2020

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke
instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the
Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Sonja Vanblaere

OMSLAGILLUSTRATIE

Muurrestanten van de Spaanse Citadel in Patio D6,
werkput 1 op 11/12/2014,
Copyright Onroerend Erfgoed, foto: Kris Vandevorst

agentschap Onroerend Erfgoed
Havenlaan 88 bus 5
1000 Brussel
T +32 2 553 16 50
info@onroerenderfgoed.be
www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.
This work is licensed under the Free Open Data Licence v1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

ISSN 1371-4678
D/2020/3241/177

////////////////////////////////////

////////////////////////////////////

RESTANTEN VAN DE
SPAANSE CITADEL IN HET
KONINKLIJK MUSEUM
VOOR SCHONE KUNSTEN
(KMSKA) TE ANTWERPEN

Onderzoeksrapport van een
archeologische toevalsvondst

////////////////////////////////////

GEERT VYNCKIER & KAREN MINSAER

INHOUD

1	ADMINISTRATIEVE FICHE VAN HET PROJECT	6
2	AANLEIDING, UITVOERING EN SITUERING VAN HET ONDERZOEK	8
3	TOPOGRAFIE EN SITUERING VAN DE OPGRAVING	14
4	ARCHEOLOGISCHE VOORKENNIS	16
5	HISTORISCHE EN CARTOGRAFISCHE INFORMATIE	17
6	RESULTATEN VAN HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK	21
6.1	DE ARCHEOLOGISCHE RESTEN	23
6.2	DE VONDSTEN	29
7	CONCLUSIE	30
8	BIBLIOGRAFIE	33

Rapportage	Geert Vynckier Karen Minsaer ¹
Terreinwerk	Michel Mulleners Jurgen Staf Rudi Roosen Geert Vynckier
Fotografie	Geert Vynckier Kris Vandevorst
Opmetingen	Johan Van Laecke
Tekenwerk en plannen	Sylvia Mazereel Johan Van Laecke

---

¹ Afdelingschef | stad Antwerpen | Stadsontwikkeling | Onroerend Erfgoed | Archeologie.

1 ADMINISTRATIEVE FICHE VAN HET PROJECT

Uitvoerder	agentschap Onroerend Erfgoed
Veldwerkleider en erkenningsnummer erkende archeoloog	Geert Vynckier OE/ERK/Archeoloog/2015/00001
Beheer en plaats van geregistreerde data en opgravingsdocumentatie	Archief – agentschap Onroerend Erfgoed – Gustaaf Levisstraat 45, 1800 Vilvoorde en Herman Teirlinck gebouw, Havenlaan 88bus5, 1000 Brussel
Beheer en plaats van vondsten en monsters	Depot – agentschap Onroerend Erfgoed – Gustaaf Levisstraat 45 1800 Vilvoorde
Machtiging- en ID vergunningsnummer	2014/535 en 8_2014_074 (melding 1) 2015/001 en 8_2015_001 (melding 2) 2015/012 en 8_2015_003 (melding 3)
Site-naam	AN14PL (Antwerpen 2014 Plaatsnijdersstraat 2)
Locatie (provincie, gemeente, deelgemeente, plaats)	Antwerpen–Antwerpen–Plaatsnijdersstraat 2–Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen
Kadasterperceel (gemeente, afdeling, sectie, perceelnummer(s))	Antwerpen, 11e afdeling, sectie L, perceelsnummer 3663A.
Bounding Box (Lambert 1972)	WP1: Punt 1: X: 151830,95 - Y: 210950,90 Punt 2: X: 151835,74 - Y: 210954,48 WP2: Punt 1: X: 151808,56 - Y: 210936,67 Punt 2: X: 151815,95 - Y: 210943,01 WP3: Punt 1: X: 151827,44 - Y: 210916,58 Punt 2: X: 151831,98 - Y: 210920,40
Begin- en einddatum van uitvoering van het onderzoek	11/12/2014; 08/01/2015 en 15/01/2015 (terreinwerk)
Relaties	De site ligt in zuiden van de historische stadskern Antwerpen. (https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/140031) De volledige citadel werd opgenomen in de CAI (https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/366067) De site en onderzoeken zijn opgenomen in de CAI (https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/20858) (https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/207919) en (https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/207971)

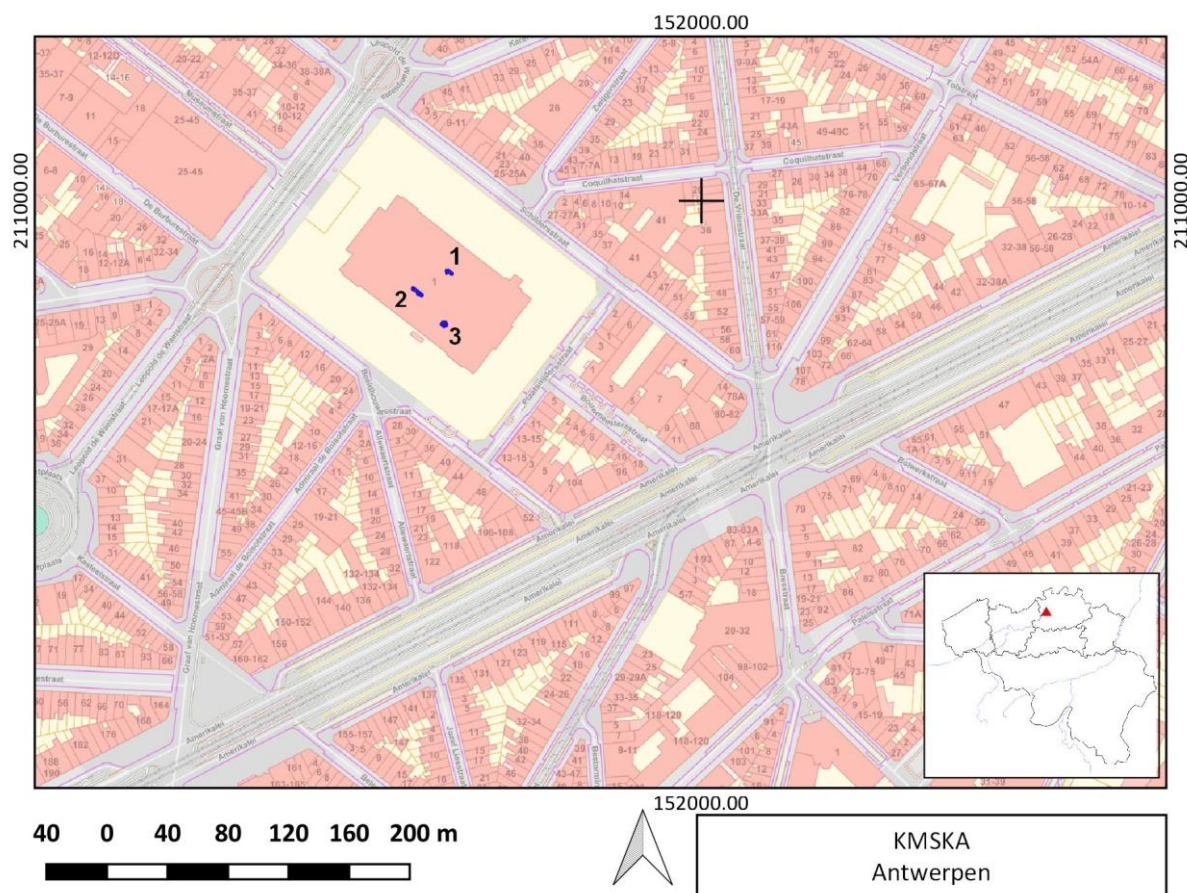
2 AANLEIDING, UITVOERING EN SITUERING VAN HET ONDERZOEK

Op 8 december 2014 kreeg het agentschap Onroerend Erfgoed een melding binnen dat er tijdens de verbouwingswerken van het Koninklijk Museum van Schone Kunsten te Antwerpen (KMSKA) (fig. 1-3) zware bakstenen muurfunderingen werden aangetroffen tijdens graafwerken in één van de patio's (D6) van het oude museumgebouw (fig. 4). Deze muurresten behoorden met grote zekerheid toe aan de afgebroken Spaanse citadel. Op 09 december werd in samenspraak met de projectleider, de aannemer, de bouwheer, het KMSKA, collega's van het agentschap Facilitair Bedrijf en de stedelijke archeologische diensten van de stad Antwerpen besloten om de funderingsresten op 11 december op te schonen en te documenteren. Dit gebeurde door een ploeg van het agentschap Onroerend Erfgoed (fig. 5). De resten werden opgemeten door landmeter expert Johan Van Laecke en 3D gefotografeerd.

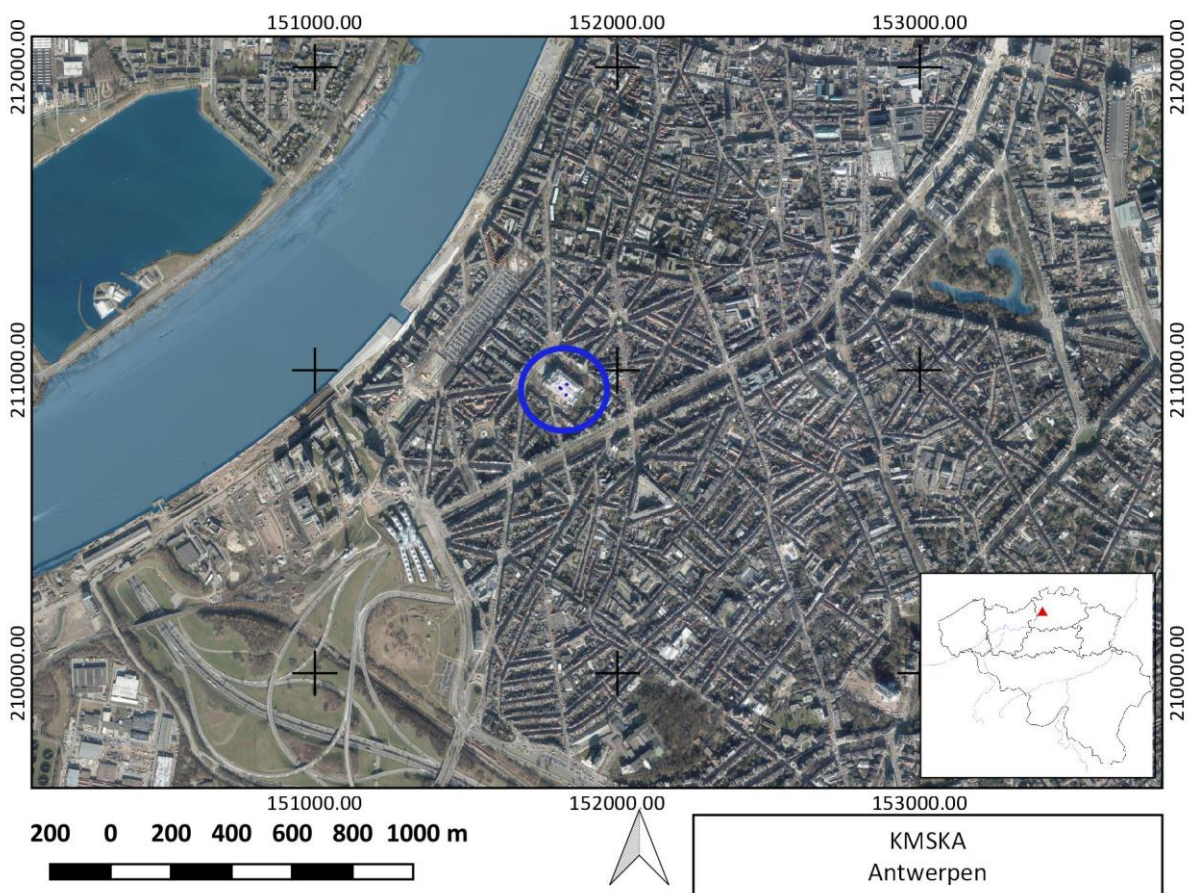

Figuur 1: Situering van de vondstlocatie op het topografisch plan. (© AGIV)

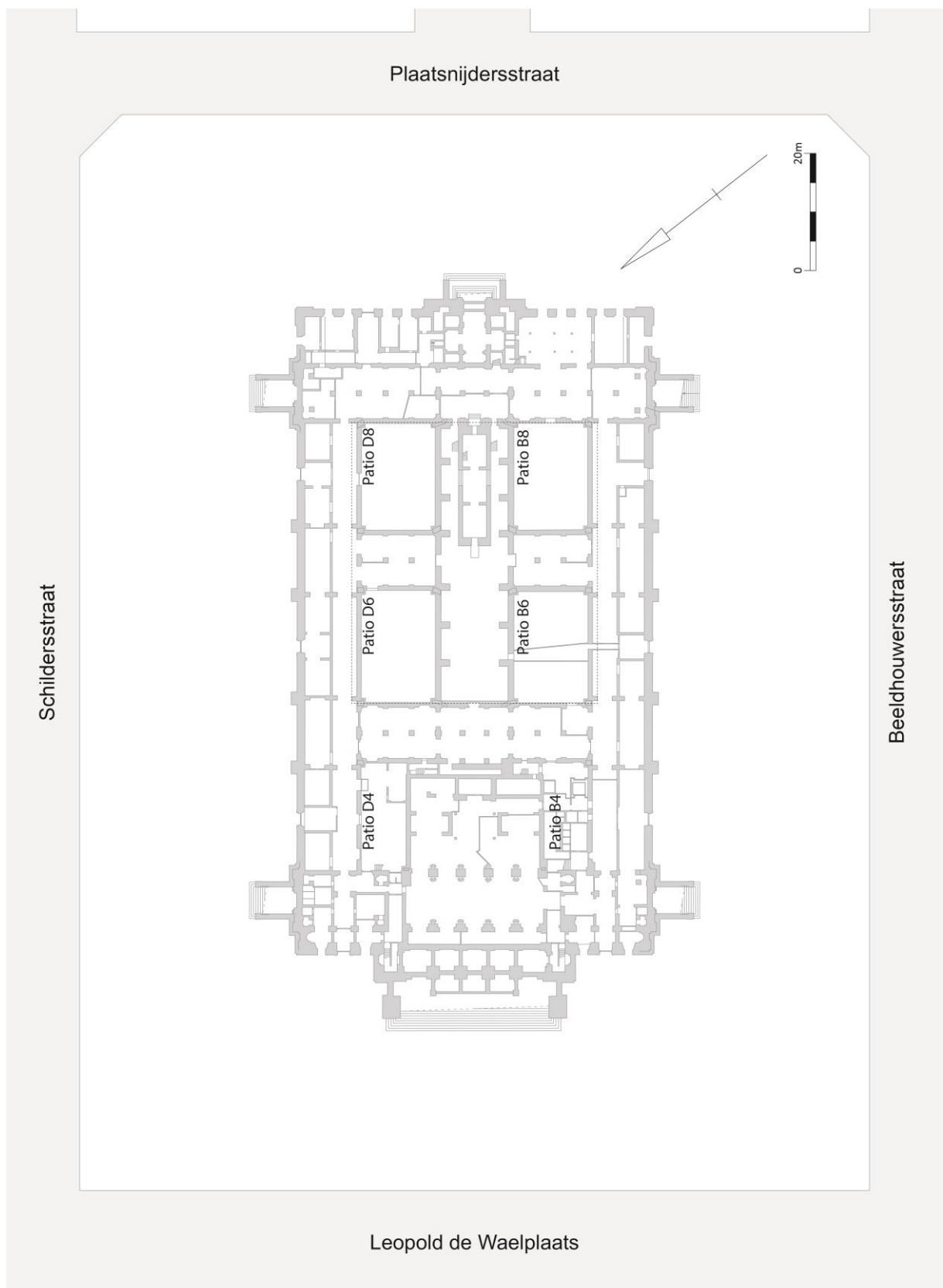

Figuur 2: Situering van de vondstlocaties op het kadasterplan: 1: werkput 1; 2: werkput 2; 3: werkput 3 (© AGIV)

Figuur 3: Situering van de vondstlocatie op de orthofoto. (© AGIV)

Na deze ingreep werd al afgesproken dat er bij het vinden van nieuwe resten in andere patio's het agentschap Onroerend Erfgoed opnieuw verwittigd zou worden door een nieuwe toevalsvondst te melden. Een tweede melding volgde op 07/01/2015 (patio B6, fig. 4) en een derde op 14/01/2015 (patio B8, fig. 4). De archeologische resten werden respectievelijk onderzocht op 08/01/2015 en 15/01/2015 (fig. 6 en 7). Er volgde nog een vierde melding op 30/01/2015 (patio's B4 en D4, fig. 4) maar daar de vondsten bestonden uit betonnen funderingsmassieven en hier niet dieper werd gegraven werd hier verder niets ondernomen (fig. 8).

Figuur 4: Situering van de verschillende patio's binnen het museumgebouw.

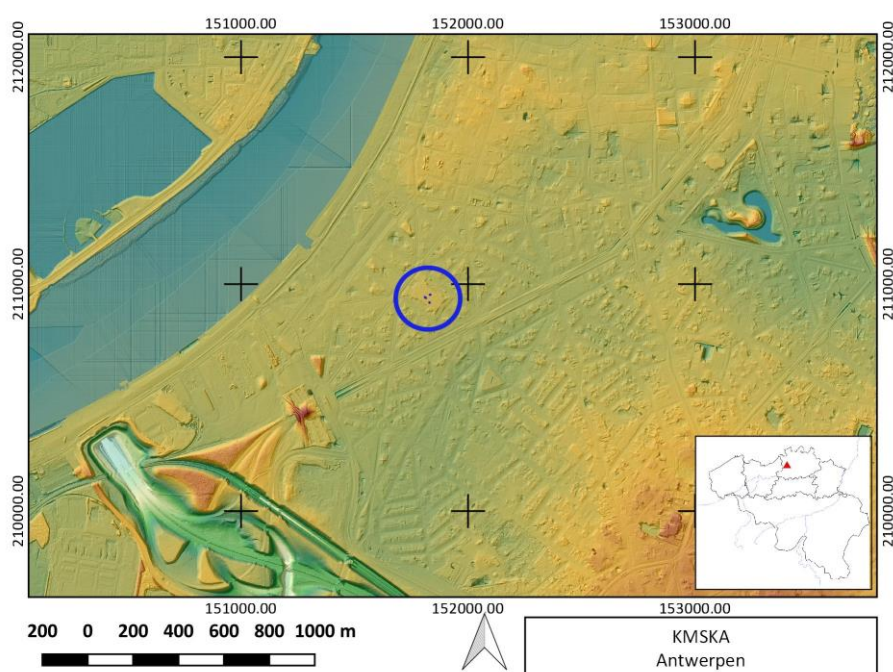
Figuur 8: De situatie in patio D4 op het terrein op 15/01/2015. (© Facilitair Bedrijf)

3 TOPOGRAFIE EN SITUERING VAN DE OPGRAVING²

Het KMSKA ligt ten zuiden van het centrum van Antwerpen op het zogenoemde 'Zuid'. Het museum wordt omgeven door de restanten van een historisch park en is aan vier zijden omringd met de Schildersstraat, Beeldhouwersstraat, Plaatsnijdersstraat en de Leopold de Waelplaats (fig. 9). Dit historisch park zal tijdens de verbouwingswerken eveneens nieuw worden aangelegd. Naar aanleiding hiervan werd in 2016 archeologisch onderzoek uitgevoerd daar waar het bodemarchief zou vernield worden³.

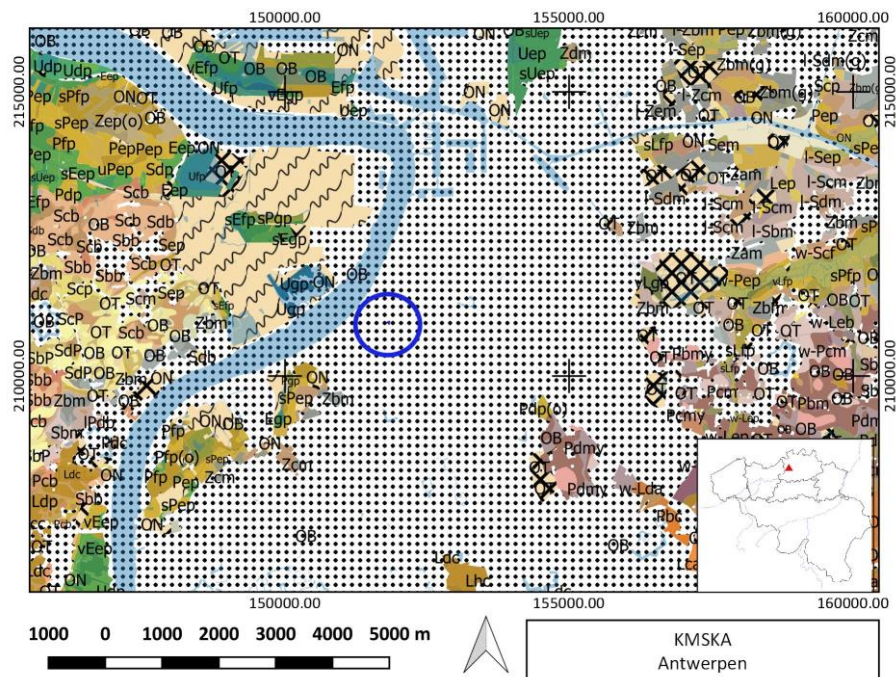
Het grootste deel van het stadscentrum van Antwerpen wordt op de bodemkaart (fig. 10) aangeduid als bebouwde zones (OB). Op het nabijgelegen Kiel ten zuiden van de site werden wel enkele bodems gekarteerd, voornamelijk matig droog tot matig natte zandbodems met dikke antropogene humus-A-horizont en natte, licht lemige zandbodems of zandleembodems zonder profiel (Zcm, Sdm, sPep, Pep, Pfp). Op het gewestplan ligt de site volledig in woongebied met culturele, historische en/of esthetische waarde (fig. 11). De tuinzone rond het museum ligt op een hoogte van ca. 7,5 tot 7,9m TAW.

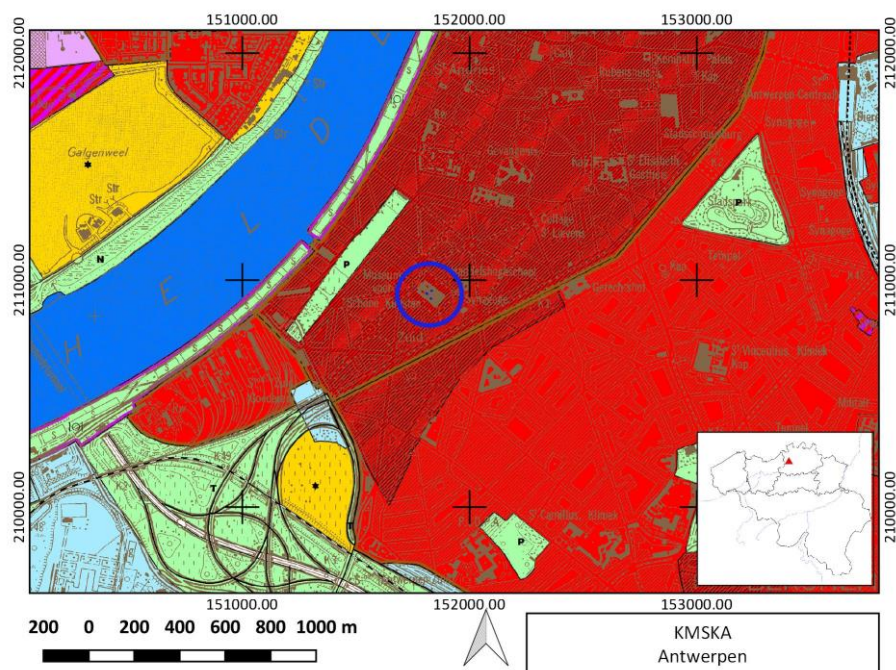
Figuur 9: Situering van de vondstlocatie op het DHM. (© AGIV)

² <http://www.geopunt.be/> en <https://www.dov.vlaanderen.be>.

³ Hendriks *et. al.* 2019.

Figuur 10: Situering van de vondstlocatie op de bodemkaart. (© Geopunt)

Figuur 11: Situering van de vondstlocatie op het gewestplan. (© AGIV)

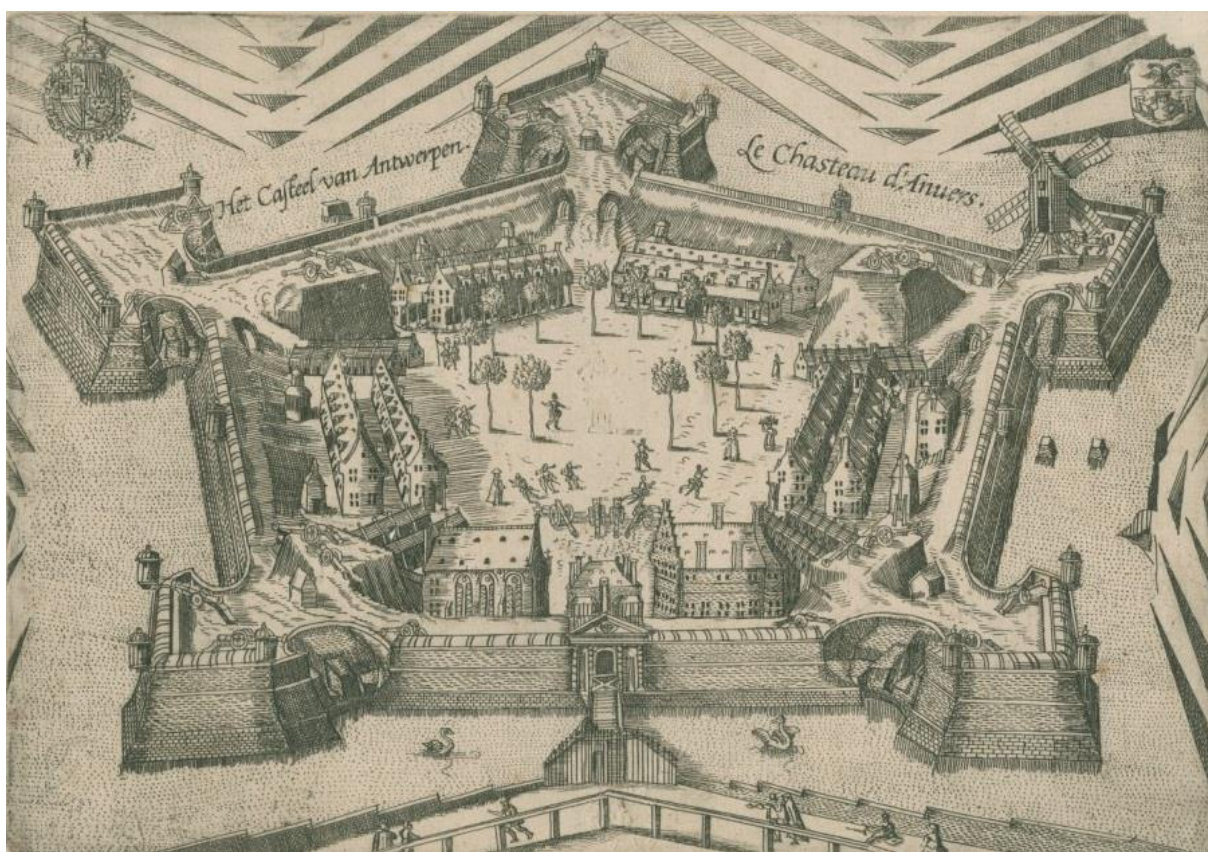

Figuur 12: De stadskaat van Pauwels-Van Overbeke uit de 16de eeuw met aanduiding van de citadel (© Stadsarchief Antwerpen, 12#4117_002).

Figuur 13: De citadel op een gravure van Braun en Hogenberg (1568 - 1590) (© Museum Plantin en Moretus/Prentenkabinet, PK.OP.13876).

Figuur 14: *Plan de la Citadelle d'Anvers celle qu'elle existe actuellement d'après les projets executés de M. le major et ingenieur deTaux achevés en l'année 1775 [...]*
Anvers, le 14 juin 1776, C.F. Detraux, major et ingenieu ; legende met 53 nummers; rechtsonder gesigneerd Duhamel de Querlonde ex[cudijt] (© Felixarchief, Stadsarchief Antwerpen, inventarisnummer 12#2950).

Figuur 15: De gebombardeerde citadel in 1832 geschilderd door Ferdinand de Braekeleer¹⁵. (GNU Free Documentation License)

¹⁵ <https://cultuurgeschiedenis.be/een-mythe-voor-belgen/> en https://nl.wikipedia.org/wiki/Antwerpsche_Medaille_1832#/media/Bestand:Citadelle_d'Anvers_apr%C3%A8s_le_bombardement_de_1832.jpg.

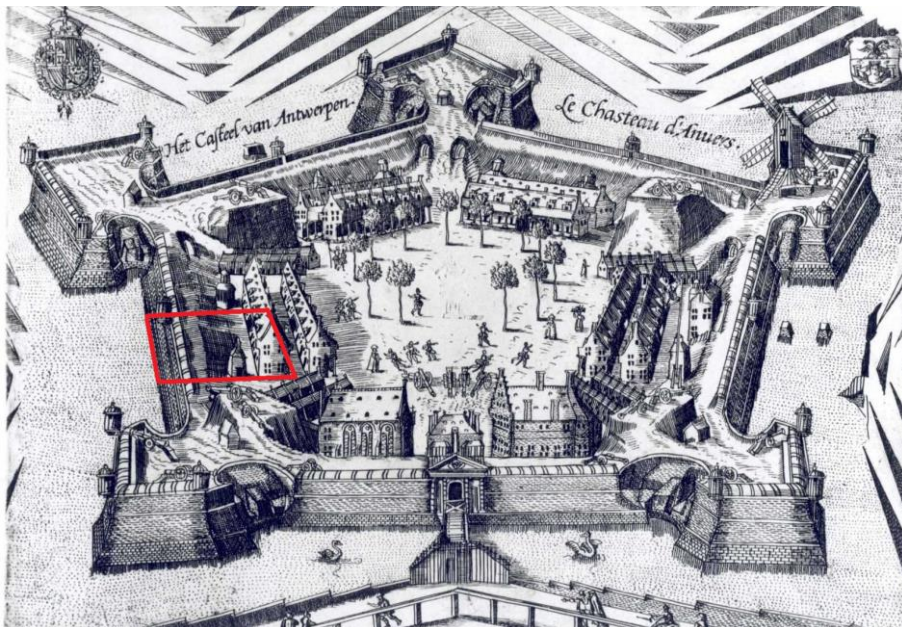
Figuur 16: De kazemat van de Hollandse soldaten, uit het fotoalbum 'Vues de la citadelle du sud d'Anvers' van Egide Linnig (© Erfgoedbibliotheek Antwerpen, inventarisnummer EHC_K15219).

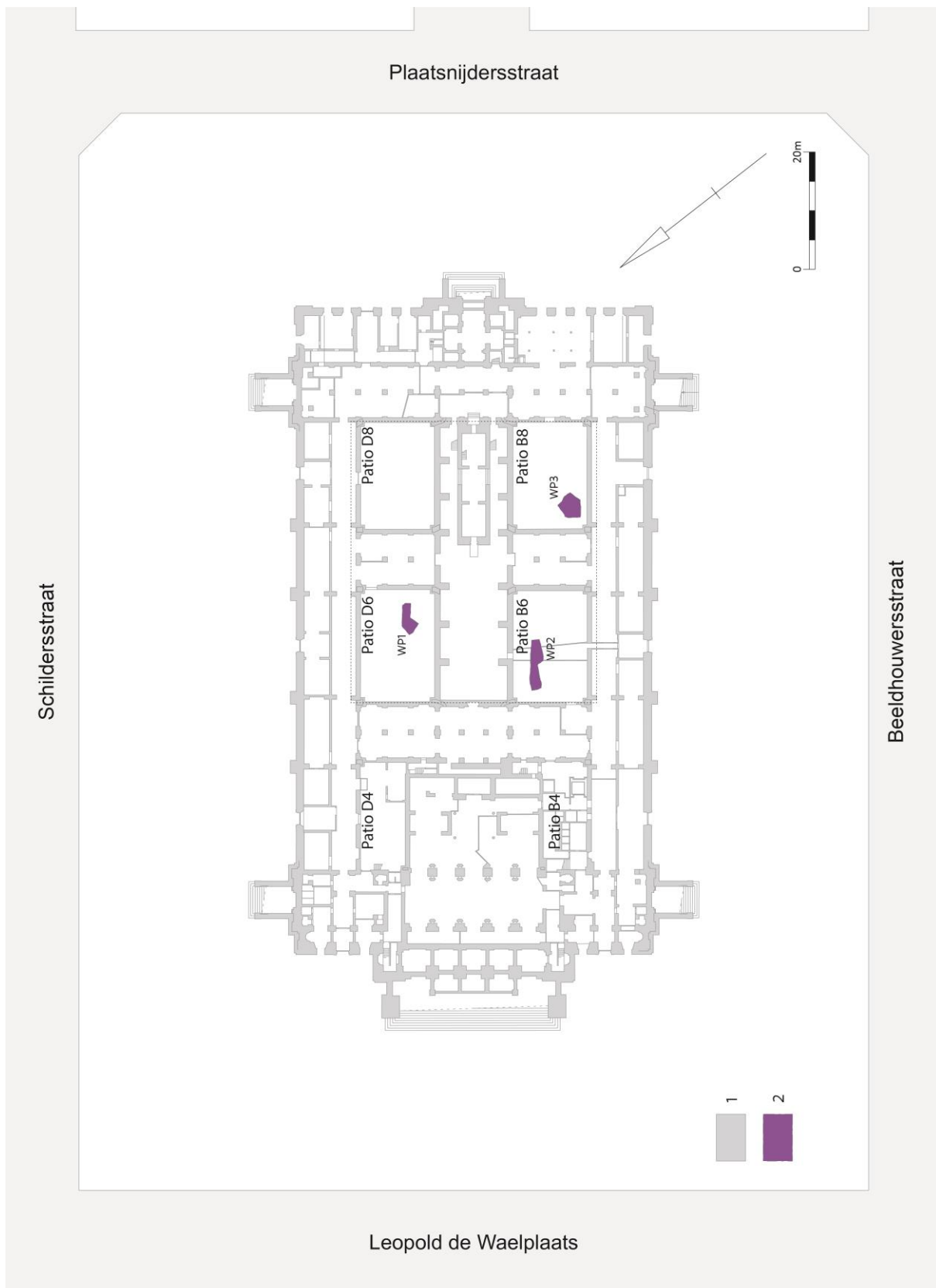
6 RESULTATEN VAN HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

Tijdens het onderzoek van de resten binnenin het KMSKA, die zich bevinden tussen de bastions Hernandez¹⁶ en Toledo en op de plaats waar de achterliggende kazematstructuren en kazernes ooit lagen, (fig. 17) werden in totaal drie kleine werkputten bestudeerd (fig. 18). Deze resten werden opgeschoond, beschreven, gegeorefereerd ingemeten en gefotografeerd om een 3D-beeld te creëren.

Figuur 17: Locatie van het KMSKA (rood) geprojecteerd op de gravure van de citadel van Braun en Hogenberg (1568-1590) (© Museum Plantin en Moretus/Prentenkabinet, PK.OP.13876).

¹⁶ De naam Hernandez wordt al enkele jaren gebruikt i.p.v. het vroeger gebruikt Fernando. Hernandez is een oudere benaming, die op basis van archiefonderzoek werd voorgesteld door Piet Lombaerde (expert 16de-eeuwse vestingbouw).

Figuur 18: De drie werkputten in de respectievelijke patio's van het KMSKA. 1: het grondplan van het KMSKA; 2: de onderzochte werkputten.

6.1 DE ARCHEOLOGISCHE RESTEN

In werkput 1 gelegen in patio D6, werden twee haaks op elkaar staande muren volledig opgebouwd in baksteen aangetroffen (fig. 19, S1 en S2 en fig. 20). Deze bevonden zich op een diepte van 6,18 en 6,25 m TAW¹⁷. De eerste bakstenen muur, lopende van noordwest naar zuidoost S1 en de tweede S2 lopende van noordoost naar zuidwest zijn beiden 1,26 m breed en vertonen onderling geen bouwnaad. Ze zijn opgebouwd met bakstenen van 18,5x9/8,5x4,5cm¹⁸ en gemetseld met een grijze kalkmortel met een witte kalkbijmenging. Spoor S1 vertoont aan de oostzijde, de buitenzijde van de citadel, duidelijke sporen van een herstelling met een zelfde formaat maar hardere soort baksteen, en gemetseld met een duidelijke roze mortel, rijk aan roze chamotte (fig. 21). Dit fenomeen werd al vastgesteld bij opgravingen aan het bastion van Toledo maar dit is de eerste maal tussen de bastions van Alva en Hernandez. Deze herstellingen gebeurden na de beschieting van de citadel in 1832¹⁹. De muur S2 is aan de buitenzijde gemetseld met afwisselend rijen van kops en strek gemetselde bakstenen. Aan de binnenzijde, net zoals in het niet herstelde deel van spoor S1, is er niet direct een regelmaat te zien alhoewel de meeste bakstenen wel kops geplaatst zijn.

In het putprofiel is duidelijk te zien dat deze resten na afbraak werden bedekt met een gele zandige laag van 30 cm dik (fig. 22). Hierop liggen verschillende puin- en opvullingslagen rijk aan baksteen- en mortelfragmenten.

Deze muren behoorden tot een van de fronten van de citadel, namelijk de buitenmuur die gelegen was tussen de bastions Hernandez en Toledo. Het muurdeel in noord-zuid oriëntatie is een gedeelte van deze buitenmuur (S1), gelegen aan de gracht was zij dus steeds zichtbaar. De haakse muur (S2) wordt geïdentificeerd als steunbeer, deze was afgedekt door de hoger liggende wal. Deze steunbeer volgt de standaard plattegrond van de citadel die op regelmatige afstanden (met ca. 3,5 meter tussenruimte) steeds steunberen heeft. In tegenstelling tot enkele reeds gedocumenteerde steunmuren van de bastions, is deze steunbeer met 1,26 m breder dan de gebruikelijke afmeting van 1m²⁰. Op het terrein zelf kon niet bepaald worden hoe diep deze muren nog gefundeerd waren maar uit vorige opgravingen weet men dat deze buitenmuren nog tot ongeveer 7m dieper kunnen doorlopen en de steunberen 3,5 m²¹.

---

¹⁷ Al de TAW-hoogtes werden bovenop de muren genomen.

¹⁸ Dit is het standaardformaat maar er worden ook andere formaten gebruikt. Informatie stedelijke archeologische diensten van de stad Antwerpen.

¹⁹ Minsaer 2009, 175.

²⁰ Lombaerde 2009, 174-175.

²¹ Informatie stedelijke archeologische diensten van de stad Antwerpen.

Figuur 19: Situering van de werkputten, de sporen en de TAW-hoogtes. 1: een deel van het grondplan van het KMSKA; 2: de onderzochte werkputten. 3: de aanwezige bakstenen muren.

Figuur 20: De muurfragmenten S1 en S2 in WP1. (© agentschap Onroerend Erfgoed)

Figuur 24: Witte bepleistering op S3 in WP2. (© agentschap Onroerend Erfgoed)

Werkput 2 bevond zich in patio B6 ten zuidoosten van werkput 1 en werd een week later onderzocht. Hier werden twee bakstenen muren²² aangetroffen (fig. 19, S3 en S4 en fig. 23) respectievelijk op een diepte van 6,49 en 6,58 TAW. De eerste muur S3 lopende van noordwest naar zuidoost is 1,20 cm breed, de andere lopende van zuidoost richting noordoost is 99 cm breed. Spoor S3 is volledig opgebouwd met bakstenen van 18,5x9/8,5x4,5 gemetseld met een grijze kalkmortel, een witte kalkbijmenging en enkele baksteenfragmentjes. Deze muur is aan de buitenzijde opgemetseld met rijen van afwisselend kops en strek geplaatste bakstenen. De kern van deze vertoont geen regelmaat in het plaatsen van de bakstenen. Soms gebruikte men hier zelfs brokstukken of niet volledige bakstenen. Deze muur is aan de oostzijde volledig bedekt met een witte kalkmortel (fig. 24). Spoor 4 is eveneens opgetrokken met eenzelfde soort baksteen en mortel maar in de mortel is duidelijk een bijmenging van fijne houtskoolpartikels aanwezig. Deze muur is eveneens opgemetseld met afwisselende rijen van kops en strek geplaatste bakstenen maar de kern vertoont hier wel duidelijk een voorkeur voor kops geplaatste bakstenen met hier en daar enkele onregelmatig geplaatste. Deze muur vertoont aan de noordzijde drie in de muur uitgespaarde nissen, die 60 cm van elkaar liggen, 38 cm breed zijn en ongeveer 80 cm diep (fig. 25) en versmallen in het muurlichaam (fig. 26). De nissen zijn aan de andere verticale zijde van de muur niet zichtbaar daar de uitgraving niet diep genoeg ging aan die muurzijde (fig. 27). In de nissen zijn er metalen roosters aangebracht wat er kan op wijzen dat ze dienden als verluchtingsgat. Zulke roosters zorgden er voor dat er geen ongedierte of mensen naar binnen konden. Misschien werden deze verluchtingsgaten in een latere fase dichtgemetseld maar dat was niet te achterhalen.

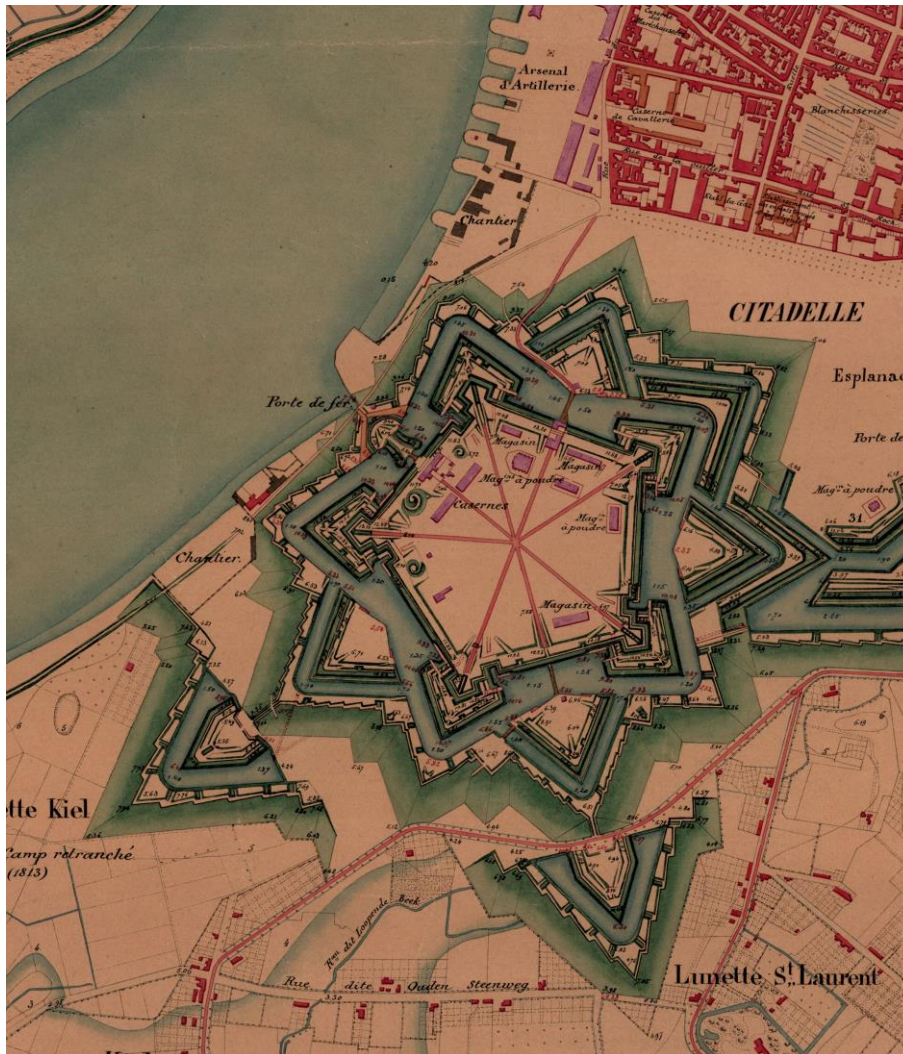
²² De hier gebruikte bakstenen hebben een elfde formaat gebruikt in de andere werkputten maar het baksel van deze bakstenen is volledig anders van hardheid en kleur.

Deze muren en ruimten behoorden tot ondergrondse structuren of kazematten die kunnen gelinkt worden aan het 19de-eeuwse kruitmagazijn. Op het plan Le Beau (getekend door Vuillaume) uit 1853 wordt op deze locatie een kruitmagazijn (Magasin à Poudre) gelokaliseerd (fig. 28). Het gaat om een strategische locatie nabij de rechter poterne (ondergrondse doorgang) naar bastion Hernandez. Niet alle ondergrondse structuren zijn op dit plan ook bovengronds zichtbaar. Verder onderzoek op gedetailleerde militaire plannen kan licht werpen op de precieze functie van deze kazematten, die zo'n 25 kamers tellen ter hoogte van het museumgebouw. Hoe diep deze muren doorliepen is hier niet gekend.

Figuur 28: Citadel op het plan Le Beau met topografische opmetingen van de situatie rond 1850. Het plan werd in 1873 door het Belgisch leger afgewerkt en is getekend door Vuillaume. (© Stadsarchief Antwerpen)

In patio B8 in werkput 3 werd slecht één muurfragment aangetroffen (fig. 19, S5 en fig. 29). Dit bevond zich op een diepte tussen 6,13 tot 6,52 m TAW. Deze bakstenen muur loopt noordoost – zuidwest en is 1,07 m breed. Dit muurfragment werd gemetseld met een zelfde zachtere kalkzandige mortel en baksteen als de muur uit werkput 1. Dit beperkt muurrestant kunnen we eveneens plaatsen ter hoogte van de buitenmuur van de citadel. Het gaat om een steunmuur die haaks op deze muur aansloot en waarschijnlijk nog 4m dieper loopt. Deze muur is aan de buitenzijde opgemetseld met rijen van afwisselend kops en strek geplaatste bakstenen die dezelfde afmetingen hebben als deze in werkput 1. De kern ervan vertoont geen regelmaat in het plaatsen van de bakstenen voor zover we kunnen vaststellen. De bovenzijde van de muur is aan de bovenzijde fel afgerond en aldus vernield tijdens het uitgraven en blootleggen van deze werkput, net zoals in vorige werkputten.

Figuur 29: Het muurfragment S5 in WP3.
(© agentschap Onroerend Erfgoed)

In patio B4 en D4 werd eveneens wat grondverzet uitgevoerd bij de verbouwingswerken maar aangezien dit hier niet zo diep ging als in de vorige patio's werden er geen oude restanten van de citadel aangesneden alhoewel deze hier zeker aanwezig zijn.

6.2 DE VONDSTEN

Tijdens dit onderzoek werden geen archeologisch vondsten aangetroffen.

7 CONCLUSIE

De drie onderzochte werkputten in het KMSKA, gelegen boven een deel van de citadel van Antwerpen, waren klein in oppervlakte maar toch gaven ze wederom enkele delen prijs van de citadel. Ze gaven ons vooral een kijk op de invulling van de citadel binnen de grachten, bastions en buitenmuur. Een projectie van de aangetroffen muren op een gegeorefereerd 19de-eeuws plan van de citadel geeft ons volgend resultaat (fig. 30 en 31). Dit onderzoek, hoe klein de werkputten ook zijn, leert ons dat het oorspronkelijk uitzicht en de opbouw van de citadel goed overeenkomt met plannen van de muren uit de laatste gebruiksfase van de citadel. Het grondig bekijken van de opbouw van de muren, de formaten en hardheid/kleur van de bakstenen, de manier waarop ze werden gemetseld en het beschrijven van de verschillende mortels toont aan dat we op die manier de verschillende fasen en zelfs herstellingen van de citadel kunnen onderscheiden. Tijdens dit onderzoek konden ook voor de eerste maal restanten van de invulling van de citadel in de 19de eeuw op deze plaats binnen de omwallingsmuren bekeken worden.

De muur van werkput 1 kan geïdentificeerd worden als de originele buitenmuur van de 16de-eeuwse citadel, het rechte muurstuk gelegen tussen de bastions Hernandez en Toledo. Deze frontmuren, die later werden hersteld zijn aan binnenzijde steeds verstevigd door middel van steunberen. De steunbeer hier is iets breder dan de gebruikelijke standaardbreedte van 1 m.

De muurdelen van werkput 2 kunnen geïnterpreteerd worden als binnenmuren van de kazematten (ondergrondse structuren) die aansloten op het 19de-eeuwse kruitmagazijn nabij de toegang tot bastion Hernandez. Het metselwerk en de soort gebruikte bakstenen van deze muren met een regelmatige bakstenen opbouw en aanwending van stevige grijze kalkmortel, kan in de Belgische periode gedateerd worden. De citadel werd na de zware beschieting van 1832 volledig heropgebouwd en hersteld. De precieze functie van deze structuren vergt nader onderzoek.

De muur van werkput 3 kan geïdentificeerd worden als steunmuur van de frontmuur. De frontmuur zelf was op de onderzochte diepte niet meer zichtbaar. Ofwel werd ze volledig of tot op een dieper gelegen niveau afgebroken. Evenals de muurresten uit werkput 1 behoort deze muur tot de originele bouwphase van de citadel.

Na het onderzoek werden de muurrestanten deels in situ bewaard en afgedekt met worteldoek.

8 BIBLIOGRAFIE

URL's

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten [online]
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/6965> (Geraadpleegd op 13-05-2020)

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Historische stadskern van Antwerpen* [online]
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/140031> (Geraadpleegd op 13-05-2020)

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: CAI Locatie 100558 [online]
<https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/100558> (Geraadpleegd op 18-05-2020)

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: CAI Locatie 156654 [online]
<https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/156654> (Geraadpleegd op 18-05-2020)

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: CAI Locatie 163742 [online]
<https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/163742> (Geraadpleegd op 18-05-2020)

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: CAI Locatie 207919 [online]
<https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/207919> (Geraadpleegd op 13-05-2020)

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: CAI Locatie 208058 [online]
<https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/208058> (Geraadpleegd op 13-05-2020)

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: CAI Locatie 212844 [online]
<https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/212844> (Geraadpleegd op 18-05-2020)

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: CAI Locatie 215156 [online]
<https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/215156> (Geraadpleegd op 18-05-2020)

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: CAI Locatie 366067 [online]
<https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/366067> (Geraadpleegd op 13-05-2020)

CULTUURGESCHIEDENIS 2020: Een mythe voor Belgen in Frankrijk [online] <https://cultuurgeschiedenis.be/een-mythe-voor-belgen/> (Geraadpleegd op 14-05-2020)

WIKIPEDIA 2020: *Citadel van Antwerpen* [online] https://nl.wikipedia.org/wiki/Citadel_van_Antwerpen
(Geraadpleegd op 13-05-2020)

Literatuur

BELLENS T. 2005: Archeologisch onderzoek naar de 16de eeuwse verbinding tussen stad en citadel en naar de Napoleontische scheepswerven in Antwerpen (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 28, 64-66.

BELLENS T. 2007: Archeologisch onderzoek in Antwerpen in 2006, *Archaeologia Mediaevalis* 30, 13-15.

BOGAERTS B., MINSAER K. & VEECKMAN J. 2003: Archeologisch onderzoek bij de heraanleg van de Antwerpse Leien (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 26, p. 92-93.

DEVILLE T., DE NUTTE G., ROGGEN R. & SIMONS R. 2014: *Verlatstraat te Antwerpen, (gem. Antwerpen, Archeologische begeleiding*, Condor Rapporten 73, Bilzen.

GILS R. 2003: Historisch overzicht van de Antwerpse versterkingen (1000-1945), *Vesting* (speciale uitgave 2003).

GLIS R. 2009: De Spaanse omwalling en de vesting Antwerpen van het Oostenrijks tijdperk tot in het Belgisch tijdperk (1714-1870), in: LOMBAERDE P. (red.), *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870*, Antwerpen, 92-117.

HENDRIKS V., MINSÄER K. & LOMBAERDE P. 2017: Nieuwe gegevens over de Spaanse citadel in Antwerpen naar aanleiding van recent archeologisch onderzoek, *Historiant* 5, Antwerpen, 9-28.

VYNCKIER G. 2017: *Verslag terreinbezoek toevalsvondst: Allewaertstraat 10 te Antwerpen (Prov. Antwerpen)*. Intern verslag agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel.